

Частина 1.

Мінлива доля Закарпаття в історико-політичному дзеркалі століття

Історія Закарпаття ХХ століття є своєрідною і певною мірою символічною для регіонального розвитку краю. Це полягає в тому, що ефективний політичний розвиток регіону, коли в цьому процесі почали брати безпосередню участь місцеві жителі, розпочався практично більш ніж сто років тому. Логічність розуміння сказаного слід шукати в можливостях та перспективах громадян впливати на перебіг політичних подій та вирішувати важливі політичні завдання на власний розсуд і власними силами. До ХХ століття таких можливостей в Закарпатті місцеве населення майже не мало. У часи розпаду Австро-Угорської монархії з'являється надія, складаються сприятливі передумови власними силами розбудовувати суспільно-політичне життя. А після завершення Першої світової війни такі сподівання отримали можливість реалізації.

З початку ХХ століття можемо зі впевненістю говорити про еволюцію громадсько-політичних інститутів у Закарпатті, а також про формування нових політичних реалій, що реалізовувалися відповідно до складеної ситуації. Найбільш своєрідними у цьому відношенні були складні трансформаційні зміни, що торкалися політичних систем, оскільки впродовж останнього століття регіон пережив низку політичних катаклізмів. Саме вони і стали ру-

шійною силою різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем, функціонування різних регіональних політичних режимів, їхніх інституційних проявів тощо.

Отже, саме з початку ХХ століття розпочався реальний і ефективний розвиток політичної історії Закарпаття, коли активізувалися спроби політизації закарпатського регіонального суспільства, доведення до свідомості закарпатців необхідності віри у власні сили. Впродовж цього періоду регіон пережив низку політичних змін.

У ХХ столітті Закарпаття носило різні офіційні назви власної адміністративно-територіальної одиниці, що в тій чи іншій мірі відбивало специфіку політичного розвитку краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Різним було й територіальне наповнення краю, а тому деякими дослідниками умовно вживається узагальнена назва щодо визначення регіону – «історичне Закарпаття».

Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ століття воно входило до складу щонайменше восьми різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорська монархія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР/СРСР, Україна). А це в тій чи іншій мірі відбивало специфіку політичного розвитку краю, вказувало на його приналежність або входження до складу певного державного утворення й, відповідно, вимагало адаптацію політичних інститутів краю до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Виходячи з останнього слід розуміти й вплив трансформаційних процесів на партійні та електоральні системи. Оскільки згадані вище державні утворення мали відмінні одну від одної політичні системи, в межах яких функціонували різноманітні політичні режими, то відповідно різними були й методи формування органів державної та місцевої влади.

Необхідно врахувати історичну своєрідність розвитку регіону, яка впливала на різноманітні політичні зміни за останнє століття. Тому, слід виходити із певного аналізу окремих компонентів, які дають можливість об'єктивно змалювати комплексну картину суспільно-політичного розвитку Закарпаття як політичного регіону. Символізм політичної історії Закарпаття ХХ століття в даному випадку полягає також у різкій еволюції, починаючи з відсутності політичних традицій, політичної культури і політичного лідерства, завершуючи сучасними інститутами політичної життєдіяльності.

Таким чином, політичний портрет Закарпаття слід розглядати в хронологічній послідовності й поетапності еволюції політичних інститутів та відносин регіону з державним центром.

Перші спроби політизації закарпатців на початку ХХ століття

Перший важливий у політичній історії Закарпаття ХХ століття період ґрунтуються на політико-правовій та державно-представницькій основі. Його аналіз слід починати з розгляду політичного становища регіону на зламі ХІХ – ХХ століть до розпаду Австро-Угорської монархії, закінчення Першої світової війни, проблем пошуку державно-національної ідентичності. Цей період був ще характерний національно-культурним пробудженням українців Закарпаття.

Фелвідейк / Підкарпаття (Верхня Угорщина)

Перебуваючи у складі дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867 – 1918 рр.) край іменувався умовною назвою Підкарпаття (за географічним розташуванням від центру). В офіційній хроніці частіше регіон називали Фелвідейком (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище населення Закарпаття у цей час було досить складним, оскільки загальносуспільні зміни майже не торкалися провінції, хоча у 1900 році територія чотирьох закарпатських комітатів становила близько 18 тис. кв. км., на якій проживало 848 тис. 160 чол. Внаслідок політико-правового безсилля та соціальної нерівності жителі краю були позбавлені можливостей ефективно боротися за свої політичні права. Політична система характеризувалася обмеженням виборчих прав (високий майновий і освітній ценз), свободи друку, зборів тощо. Крім того, виборчі процеси проходили в умовах жорсткого політичного терору (переслідування, арешти). Відповідною була й політика угорських політичних партій щодо Закарпаття. Участь закарпатців у діяльності загальнодержавних політичних акціях протесту, страйках була обмеженою.

На такий стан речей впливала слабка структурованість закарпатського суспільства, низький рівень освіченості й відсутність політико-правових традицій управління. Найбільшою політичною проблемою очевидно була відсутність політичної еліти. Її провідні функції взяла на себе національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), котра виконувала важливу роль у процесі політичної соціалізації громадян.

Більш-менш організованими були виступи робітників великих підприємств, які очолювалися соціал-демократичними організаціями – першими політичними осередками в регіоні. Зростання суспільно-політичного руху в Закарпатті припало на 1905 – 1907 років. З новою силою розпочалася боротьба за введення загального виборчого права.

І незважаючи на зростаючу активність робітників великих підприємств, які спільно з соціал-демократичними осередками організовували політичні виступи, політичне безправ'я місцевого населення, соціально-економічна відсталість краю, політика мадяризації та денационалізації реально впливали на політичну безсилість регіональних політичних інститутів у межах по-

тужної державної системи. Внаслідок цього, інституційні прояви політичної системи дуалістичної монархії Австро-Угорщини були надзвичайно слабкими, оскільки централізована влада всіляко намагалася контролювати всі політичні й економічні важелі суспільного прогресу. Це стосувалось і партійної системи Австро-Угорщини, прояви якої в Закарпатті на початку ХХ століття були ледь помітними. Політика як проурядових, так і опозиційних партій щодо Закарпаття була однаковою, а відтак угорські політичні організації популярністю в регіоні не користувалися й безпосередньої структурно-організаційної розбудови в регіоні не здійснювали. Якщо ж класифікувати політичну систему, в межах якої перебувало Закарпаття на початку ХХ століття, то, беручи до уваги формаційний підхід типології суспільств, це була буржуазна політична система західного зразка. Її політичний режим характеризувався авторитарними методами управління.

Руська Країна

Лише наприкінці Першої світової війни, внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни почалася змінюватися й політична обстановка в регіоні. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення. Відтак з'явилися спроби угорського уряду М. Карої утримати Закарпаття в складі Угорщини (Закон про Руську Країну). Участь у політичному самовизначенні закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція, зокрема у США.

Закон про Руську Країну передбачав утворення з чотирьох комітетів (Унг, Угоча, Берег, Мараморош) автономного краю в межах Угорщини. Документ також надавав право на самовизначення у внутрішньополітичних справах, а конкретніше – адміністративному самоуправлінні, правосудді, освіті, релігії, мові. Законодавчим органом автономного краю Закон проголошував Руські національні збори (не російські!). Натомість до загальнодержавних обов'язків регіону документ відносив: зовнішньополітичні та економічні відносини, воєнні, фінансові, транспортні та соціальні питання тощо. Політичну владу краю представляв губернатор (регент). Проте його влада не була абсолютною, оскільки інспекцію й контроль за його діями здійснював міністр зі справ Руської Країни, який підпорядковувався Угорському державному зібранню (парламенту).

Однак, післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання реінтеграційних процесів. У цьому й полягали основні регіональні особливості трансформації політичних режимів у Закарпатті в першій половині ХХ століття. Вони характеризувалися декількома чинниками. По-перше, серед них можна назвати суспільну роз'єднаність, котра базувалася на національному та релігійному розмежуванні населення. Другим чинником можна вважати політико-державну невизначеність. У той час, коли всі слов'янські національності чітко визначили курс на незалежність

нації, українці-русини Закарпаття вагалися, чим і користалися інші народності. Значний негатив у цьому процесі накладала відсутність власної міцної політичної еліти, котра б спрямовувала населення в потрібному руслі. Більше того, серед місцевої еліти переважали ліберальні настрої угодиництва, зокрема у відносинах з угорським політичним бомондом. Третім чинником була економічно-господарська слабкість Закарпаття, регіону, який традиційно вважався аграрним сектором. Тому спроби утримати історичне Закарпаття в межах слабкої в тогочасних умовах угорської політичної системи виглядали мізерними. Натомість дана ситуація впливала на чисельні спроби встановлення власних локально-автономних політичних режимів зі специфічними моделями владного порядку.

Гуцульська Республіка

Черговою спробою стабілізувати політичну ситуацію, а скоріше визначитися з національно-державною орієнтацією було існування Гуцульської Республіки на північному сході Закарпаття (1918 – 1919 рр.). Її існування було короткочасним. Гуцульська Республіка прожила до окупації румунськими військами, які отримавши згоду європейських країн почали наводити лад в прилеглих до неї територіях. Це було напівдержавно-політичне утворення, яке виникла стихійно. У той час, коли угорська влада втрачала контроль над ситуацією, загони народної самооборони, роззброївши жандармерію, шляхом мирного повстання передали владу до рук місцевих жителів. А 8 листопада 1918 року на всенародних зборах в Ясіня вони прийняли одностороннє рішення про об'єднання з Україною.

Керівництво двадцятитисячним населенням і законодавчі функції було покладено на своерідний парламент – новостворену Українську національну раду, котра складалася з 42 членів. Крім того, було чітко розділено повноваження гілок влади. Виконавча влада належала комісіям (секціям), керівники яких повинні були звітувати перед Головною управою. Відтак були утворені адміністративна, внутрішня, господарська, шкільна, лісова, торговельна, харчова, дипломатична, військова та інші секції. Ці елементи державотворення доповнювалися існуванням збройних сил (міліції та прикордонників), що мали відзнаки української армії. Слід відзначити, що на першому ж засіданні Української народної ради депутати прийняли звернення до уряду Західно-Української Народної Республіки про бажання воз'єднатися з нею. 8 січня 1919 року, внаслідок збройного повстання проти угорців, Українська народна рада в Ясіня офіційно проголосила самостійну і незалежну Гуцульську Республіку.

Прем'єр, військовий командант і голова ради в одній особі фактично перейняв на себе функції президента Гуцульської Республіки з надзвичайними повноваженнями. І хоча це напівдержавне утворення не було визнане міжнародною спільнотою, її внутрішньополітичне життя розгорталось за класичним державотворчим сценарієм. Якщо ж говорити про реалії та перспективи самостійного існування такої держави, то виходячи з тогочасної

політики як сусідніх держав, так і великих країн-переможниць у Першій світовій війні довготривалість її існування також виглядала примарною.

На зростання політизації громадян Закарпаття вплинуло й рішення загальносуспільного з'їзду. Хустський форум (21 січня 1919 р.) і його рішення зайвий раз підтвердили орієнтацію місцевих жителів на возз'єднання з Україною. Гуцульська Республіка (1918 – 1919 рр.) та діяльність її лідерів підкріплювали ідею Соборності України. І тільки складні зовнішньополітичні обставини завадили об'єднавчим процесам української нації в Карпатах, що згодом змусило закарпатців розпочати рух за включення краю до складу новоствореної держави – Чехословацької Республіки.

Руська Крайна (при радянській владі в Угорщині)

На 1919 рік припадає ще одна спроба формування нового політичного режиму на закарпатських землях. Вона була пов'язана зі встановленням в Угорщині радянської влади. У зв'язку з кризою уряду М. Карої, до влади прийшли соціалісти, котрі 21 березня 1919 року проголосили Угорщину радянською республікою. Внаслідок злиття соціалістів з комуністами були створені Об'єднана соціалістична партія Угорщини й однопартійний уряд, котрі й здійснили в Угорщині мирним шляхом соціалістичну революцію. Це стало несподіванкою для всіх суб'єктів тогочасних політичних процесів. Уже за три дні після цього радянська влада поширилася на території Закарпаття. Радянська влада залишила в силі територіальну приналежність і назву регіону – Руська Крайна.

Пріоритетним завданням нової влади була зміна політичного устрою держави. Це стосувалося повною мірою суспільно-політичного й соціально-економічного змісту державної життєдіяльності. Серед основних планів щодо реалізації завдань Революційна урядова рада Угорщини виділяла націоналізацію банків, підпорядкування фінансових, господарських, промислових установ, створення Червоної армії, інших військових формувань. Переважну більшість цих сміливих задумів радянська влада реалізувати не встигла. Її політика як в Угорщині, так і в Закарпатті була характерною дублюванням внутрішньополітичної розбудови влади Рад у тогочасних Росії й Україні. Процес створення радянських органів влади відбувався за важливістю ролі Рад, їх виконавчих комітетів, директоріумів із залученням більш широких кіл населення. Це підтверджується й наслідками виборів, згідно з чим можна говорити про неоднорідний соціальний склад рад.

Якщо формування народних Рад мало певний позитивний відгук серед місцевого населення, то інші форми управління ставали непопулярними. Управлінські інновації мали негативні наслідки, оскільки влада все більше набирала диктаторських рис. Найбільш хибним у тогочасній ситуації був шлях дублювання радянської політики більшовицької Росії з її основними негативними проявами (репресії проти опозиції та інакомислячих тощо). До того ж, поглиблювала проблеми адаптації нової політичної системи зо-

внішньополітична обстановка, яка аж ніяк не сприяла реалізації нових форм функціонування інститутів слабкого політичного режиму. До цього слід додати виношування власних планів щодо Карпатського ареалу великими світовими державами або використання ними тактики впливу й контролю сусідніх із Закарпаттям держав. А ті інституційні прояви, які намагалися ініціювати представники радянської влади в Закарпатті за браком часу не могли знайти належної підтримки у громадян.

Проте здійснити кардинальні зміни в суспільно-політичному й економічному напрямках повною мірою радянській владі не вдалося і внаслідок зовнішньополітичного несприйняття «радянського острівця» в Центрально-Східній Європі.

Радянська влада проіснувала 133 дні в Угорщині і всього 40 днів у Закарпатті. За такий короткий час про становлення нової політичної системи, а тим більше про її стабілізацію та адаптацію місцевого населення до нових вимог державної життєдіяльності говорити неможливо. А ті інституційні прояви, які намагалися ініціювати представники радянської влади в Закарпатті за браком часу не могли знайти належної підтримки у громадян. Крім того політики не зуміли реалізувати значний комплекс суспільно-політичних змін. І на це були не тільки часові причини, а й складні внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини. Тому, як і попередні спроби, котрі ми розглянули вище, остання також завершилася невдачею.

Причини також є спільними у згаданих випадках. Так чи інакше, в тогочасних умовах могли переважити обставини виключно зовнішнього характеру.

Перевірка демократією та авторитаризмом. Підкарпатська Русь

Наступний період державної приналежності регіону – процес утворення Чехословацької Республіки, який покликав мешканців Закарпаття активно включитися в політичне життя і стати справжнім політичним суб'єктом післявоєнного світоустрою. Зокрема, новим для населення було те, що політична історія 1920 – 1930-х років базувалася на підвалинах демократичного суспільства. А становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку громадянського суспільства політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в цілому.

Кардинальні зміни відбулись, коли внаслідок добровільного рішення місцевої політичної еліти, емігрантських американських елітних груп та підтримки європейськими країнами-переможницями у Першій світовій війні, а також США закарпатські землі були включені до складу новоутвореної слов'янської держави – Чехословацької Республіки. Упродовж 1919 – 1939 років регіон під назвою Підкарпатська Русь отримав можливість реалізувати себе в демократичній політичній системі. Здійснювалася поступова еволюція нової державної структури в Закарпатті та її інтеграція

в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти, представники якої висунули пріоритетне питання відстоювання дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я.

Згідно з прийнятим чехословацькою владою Генеральним статутом про організацію і адміністрацію Підкарпатської Русі, було утворено Директорію як дорадчий орган в автономних справах. Адміністратор разом з військовим командуєчим концентрували в своїх руках виконавчу владу. Упродовж 1919 – 1920 років чехословацький уряд провів реорганізацію адміністративно-територіального устрою в Підкарпатській Русі. Проте стосунки між місцевою і центральною владою постійно перебували в стадії конфлікту, оскільки надані у Генеральному Статуті широкі повноваження автономній владі не реалізовувались. У всіх управлінських органах відбувалося засилля чеських службовців, а уряд вважав, що місцеві жителі ще не готові професійно виконувати управлінські функції в органах місцевої влади.

У вересні 1919 року в регіоні створюють політичний і шкільний реферативні відділи, а також охорони здоров'я. Згодом виникають судовий реферат, поліцейний реферат, реферат публічних робіт, реферат пошт і телеграфів, господарський та фінансовий реферат, реферат соціальної опіки. Таким чином, розпочалася інтенсивна інтеграція Закарпаття в політичну і державну систему Чехословацької Республіки.

З прийняттям Конституції 1920 року чехословацька влада змушена була піти на деякі поступки у визначенні статусу Підкарпатської Русі, оскільки продовження конфлікту між центральною і місцевою владами не сприяло стабільності політичної ситуації в державі. Згідно зі змінами до Генерального статуту, прийнятими 26 квітня 1920 року, цивільного адміністратора було позбавлено права здійснювати місцеву виконавчу владу. Замість адміністратора вводилась посада Губернатора Підкарпатської Русі, до компетенції якого входило здійснення виконавчої влади у питаннях, віднесених до відання автономії. Конституція Чехословацької Республіки надавала досить широкі права майбутньому Союму Підкарпатської Русі (регіональний парламент). Згідно з нормами Конституції Союм міг приймати закони, які стосувалися питань мови, релігії, освіти, а також функціонування місцевої адміністрації. Окрім цього Союму було надано право приймати спеціальні закони, які стосуються Підкарпатської Русі та діють на її території, у випадку надання йому такого права парламентом Чехословаччини та якщо прийняті закони не суперечать чинному законодавству ЧСР. Конституція визначала Губернатора Підкарпатської Русі як найвищого представника автономії, який призначається на посаду президентом Чехословаччини. Було також зазначено, що губернатор відповідальний не лише перед Союмом Підкарпатської Русі, але й перед владою ЧСР. Представництво Підкарпатської Русі у законодавчому органі держави мало бути визначено законодавством Чехословаччини про

вибори. Суб'єктами виборчого процесу ставали політичні партії, які почали створюватися вже з 1919 року.

Після юридичного оформлення закарпатських земель у складі нової держави відчутною стала динаміка демократизації суспільно-політичного життя в регіоні. Здійснювалася поступова еволюція нової державної структури в Закарпатті та його інтеграція в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти (Г. Жаткович, А. Бескид, А. Волошин та ін.), представники якої висунули пріоритетне питання боротьби за надання краю дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Процес залучення громадян до державного розвитку проходив крізь призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народних мас до державної політики.

Упродовж 1920 – 1930-х років прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Новоутворена Чехословацька Республіка, яка відразу ж розпочала широкомасштабну розбудову демократичних засад, серед яких було й становлення багатопартійної системи, дала можливість вільно провадити політичні ідеї різних орієнтацій у життя. Головний тягар щодо реалізації возз'єднавчих процесів взяли на себе окремі політичні партії та громадські організації.

Важливим у діяльності проукраїнських організацій було акумулювання серед місцевих жителів пріоритетного питання – доведення до свідомості населення об'єктивної спільності українців по обидва боки Карпат. Українських політиків і діячів партій міжвоєнного періоду можна, і це було б справедливо, вважати передвісниками тих возз'єднавчих політичних процесів, що відбулися в другій половині 1940-х років, кращими представниками української політичної нації Закарпаття. Проте, здобутки багатьох українських політичних партій та їх представників на цьому шляху фактично були приватизовані однією комуністичною політичною організацією, яка, об'єктивно кажучи, не претендувала на роль лідера загальноукраїнського возз'єднання й не виношувала ідеї соборності в його сучасному розумінні.

Саме політичні партії очолили у цей час боротьбу за політичність української нації в Закарпатті та ідею возз'єднання українських земель по обидві сторони Карпат. Хоча вона не була новою в міжвоєнний період. Тому ще наприкінці Першої світової війни реально розглядалася ідея створення єдиної національної держави в етнографічних межах. Проте зовнішньополітичні чинники цьому завадили. Новоутворена Чехословацька Республіка, яка відразу ж розпочала широкомасштабну розбудову демократичних засад, серед яких було й становлення багатопартійної системи, дала можливість вільно

провадити політичні ідеї різних орієнтацій у життя. Головний тягар щодо реалізації возз'єднавчих процесів взяли на себе окремі політичні партії.

Вони представляли так званий проукраїнський політичний напрям у тогочасній Підкарпатській Русі. Серед них – Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П) (1920 – 1924 рр.), Християнсько-народна партія (ХНП) (1924 – 1938 рр.) (обидві мали статус автономних політичних організацій) та філії загальнодержавних партій – Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехословаччини (крайком КПЧ) (1921 – 1938 рр.) і Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР) (1920 – 1938 рр.). У програмах названих політичних партій відкрито ще не звучали вимоги про приєднання Закарпаття до України як кінцевої мети, але поступово проходила еволюція їх радикалізації в політичному сенсі. На середину 1930-х років припав час появи на політичній арені краю ще двох проукраїнських партій – Української селянської партії (УСП) та української фракції Аграрної партії. Основне завдання УСП її керівники вбачали у створенні на базі партії об'єднавчого ядра всіх українських громадсько-політичних сил: «Отже, всі українці, під синьо-жовтий прапор, під яким ми стояли в 1918 році! Мусимо боротись за ідею українського автономного Підкарпаття!».

Цікаво, що як ліві, так і праві політичні партії, незважаючи на ідеологічні розбіжності, бажали об'єднати українців Закарпаття з українським народом по той бік Карпат. Єдина відмінність полягала в тому, що одні (крайком КПЧ) вбачали цей союз у складі Радянської України, а інші (ХНП, УСП, СДП, українські аграрники) – в некомуністичній соборній Українській державі. Українські лідери відігравали передову роль і в надпартійному представницькому органі – Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді. Їхньою культурно-національною опорою було товариство «Просвіта», яке в 1937 році об'єднало всі прогресивні національні сили, незалежно від їх партійної приналежності.

Варто зазначити, що трансформація політичної системи, а тим більше її стабілізація та поступова адаптація закарпатських регіональних політичних інститутів до чехословацької політичної системи стала значним кроком вперед у порівнянні з попередніми спробами подібного характеру. Навіть незважаючи на певну половинчастість цього процесу прогрес для місцевих громадян був очевидним у всіх суспільно-політичних сферах.

Карпатська Україна

Особливості національного державотворення Карпатської України кінця 1930-х років змушують зробити основний акцент на політико-правових засадах. Цей етап став вершиною державотворчих змагань закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про політичну націю.

Празький уряд упродовж міжвоєнного періоду постійно зводив із виконанням своїх обіцянок щодо автономії краю, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не готові до самостійного життя. Проте політична зрілість

місцевих жителів уже не викликала сумнівів у свідомих представників крайового політикуму. 1938 рік став роком кардинальних суспільно-політичних змін в історичному Закарпатті. Партійний розвиток 20 – 30-х років ХХ століття, в процесі якого викристалізувалися два партійні блоки, що дотримувалися українофільської та русофільської орієнтації, теж перебував на порозі трансформації. Найбільший вплив на політичне життя краю мали у той час народні ради, зокрема Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада й Центральная Русская Народная Рада (русофільська), в середовищі котрих і координували дії представники регіональної політичної еліти.

Внаслідок компромісу 11 жовтня 1938 року сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Уряд проіснував дуже короткий час і встиг провести всього три міністерські засідання (15, 18, 22 – 23 жовтня 1938 року), на яких були розглянуті й затверджені основні органи управління, низка важливих економічно-господарських питань, проблеми встановлення кордону зі Словаччиною, створення центру соціального забезпечення, внутрішньополітичної ситуації в Підкарпатській Русі тощо. Невдовзі стало відомо, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон». Його було звинувачено в державній зраді й арештовано.

Особливо кардинально змінилася ситуація в політичному житті регіону з приходом до влади другого автономного уряду на чолі з лідером проукраїнської орієнтації А. Волошином (жовтень 1938 р.). Після заборони діяльності всіх політичних організацій Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада монополізувала політичне життя краю, що повинно було стабілізувати суспільно-політичну ситуацію.

Одночасно розпочалася організаційна робота зі створення нової української національної партії, апарат якої формувалася з провладної еліти краю. Створена у січні 1939 року партія Українське національне об'єднання (УНО) виступила і єдиним виборчим суб'єктом. Такі факти вказують на однопартійну систему й безальтернативність виборів до Сойму (крайового парламенту), що підкреслює авторитарний характер політичної системи. І хоча влада виправдовувала це необхідністю призупинити політичний хаос, своїми діями вона порушувала вже здобуті в попередні роки демократичні звитяги.

Але авторитарність була тимчасовою, оскільки скликання Сойму та значення його рішень, зокрема, проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 року, обрання президента і міністрів, затвердження державної символіки, вказували на політико-правову основу демократичного державного статусу Карпатської України. Проте, несприятливі умови для розгортання державного життя, а також початок угорської окупації звели нанівець спроби політичного будівництва.

Уряд працював у екстремальних умовах. Політичну кризу в регіоні поглиблювали суперечності між чеськими службовцями і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938 – 1939

роках зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикалі-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Автономний уряд Карпатської України після рішень першого Віденського арбітражу перемістився з Ужгорода до Хуста.

Політичний режим Карпатської України почав базуватися на однопартійній системі, яку представляло УНО. Його політика символізувала авторитарний тип правління. Утворення єдиної продержавної партії УНО і наявність її членів серед уряду визначало й державницьку позицію правління, яка базувалася на авторитаризмі і націоналізмі, навіть незважаючи на демократичний зміст проголошених документів. Лідери партії пішли радикальним шляхом внаслідок внутрішніх та зовнішніх кризових обставин і таким чином намагалися призупинити політичний хаос у краї. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання. По-перше, згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань. По-друге, не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Карпатської України.

На листопад 1938 року припадає утворення Організації народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 1930-х років почав формувати Дмитро Климпуш з Ясіня. 9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі, на яких його було обрано командантом.

22 листопада 1938 року чехословацький парламент змінив Конституцію, доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною оновленої Чехо-Словацької Республіки (т.зв. «друга» республіка). Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Підкарпатської Русі / Карпатської України далеко виходив за рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 року. Згідно з цим рішенням передбачалося утворення власного уряду і скликання крайового Сойму (парламенту).

У січні 1939 року празька влада запропонувала новий склад уряду Карпатської України (третій автономний уряд) під керівництвом А. Волошина.

На 12 лютого 1939 року були призначені вибори до Сойму Карпатської України, за результатами яких 92,4 відсотки виборців голосували за список партії УНО. Це дало право уряду скликати перший парламент в історії регіону.

14 березня 1939 року прем'єр-міністр А. Волошин проголосив самостійність і суверенність Карпатської України та призначив скликання Сойму на 15 березня 1939 року, який мав це рішення затвердити, що й відбулося. В цілому було проведено шість засідань Сойму, які прийняли рішення, що мали велику історичну вагу для становлення молодого Карпато-Української

держави. Його засідання офіційно проголосили незалежність Карпатської України – республіки на чолі з президентом. 22 депутати парламенту прийняли Конституційний Закон Ч. 1: «§1. Карпатська Україна є незалежна Держава. §2. Назва держави є: Карпатська Україна. §3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі. §4. Державна мова Карпатської України є українська мова. §5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня. §6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові. §7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...». §8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття».

Після цього Сойм Карпатської України обрав А. Волошина президентом Карпатської України, який після складання присяги призначив новий (четвертий) автономний уряд на чолі з Юліаном Реваєм.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. Проголошення повної незалежності Карпатської України стало важливим державно-політичним актом, хоч і не мало міжнародного визнання. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення. Треба розуміти, що у той час це була загальна криза політичних систем в умовах загострення міжнародних відносин. А Карпатська Україна пройшла короткий шлях від політичного регіонального автономізму до державної незалежності з перехідним авторитаризмом, який у перспективі планувалося замінити демократичною республікою.

Підкарпатська територія

Період угорської окупації (1939 – 1944 рр.) також є своєрідним у політичній історії Закарпаття. Його характеристики свідчать про різкий злам щойно встановленої системи демократичних відносин у суспільстві й реваншу угорського політичного режиму, відновлення староугорських порядків початку ХХ століття. Все почалося з того, що в дні проголошення незалежності Карпатської України її територію почала окупувати Угорщина.

Впродовж березня – липня 1939 року в регіоні встановилася військово-адміністративна диктатура угорської окупаційної влади. Змінилась і офіційна назва регіону – Підкарпатська територія. Режим характеризувався репресіями та чистками, звільненням значної кількості фахівців, службовців, що вказувало на нетолерантну кадрову політику нової влади. Як і до Першої світової війни посилювалася мадяризація всіх суспільних сфер. Політична система вкотре зазнавала докорінних змін. Улітку 1939 року Угорщина замінили

диктатуру цивільною владою. Ратифіковані угорським парламентом закони стосовно Закарпаття вводили в дію новий політичний управлінський інститут – Регентський комісаріат Підкарпатської території.

Крім того, партійна система Угорщини повернула порядки «австро-угорської» доби і про обіцяні автономні партії в Закарпатті могли забути. Через те, що поповнення депутатського корпусу в угорський парламент відбувалося в краї шляхом кооптації «кращих» і «вірних» представників місцевої еліти, то й про систему плюралістичного вибору в цей час говорити не приходиться.

Втрата регіональних особливостей у процесі радянської радянської України

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 року в Закарпатті розпочалося утвердження народної влади за участі радянських політичних та силових структур. Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.). Створювалися розгалуження народних комітетів, як органи місцевого самоврядування. Проте їх формування лише частково було з народної ініціативи. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів. Поряд з цим на своїх посадах ще залишалися місцеві чиновники. Тому, на цьому етапі, склалася дещо парадоксальна ситуація з двовладдям. Однак з часом комуністи та радянські працівники витіснили з управлінських посад старих службовців і монополізували владу в своїх руках. Повсюдно здійснювався контроль радянських силових структур над політичними органами Закарпатської України.

Нова влада чітко дала зрозуміти, що повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою не буде. Натомість формувалась однопартійна, з монополізуючою роллю в суспільстві, система. Утворена Комуністична партія Закарпатської України (КПЗУ), яка діяла в Закарпатті з 19 жовтня 1944 року до 15 грудня 1945 року, була правонаступницею Закарпатського крайового комітету КПЧ (діяла у 1921 – 1938 рр.). На Установчій конференції в Мукачеві було вирішено об'єднати всі осередки в одну комуністичну організацію.

Головним своїм завданням партія вважала возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, а тому зобов'язала своїх членів очолити рух народних мас за єдність українського народу і найближчим часом вирішити соціально-економічні та національно-культурні проблеми через призму радянської України. Насправді «возз'єднання» стало приєднанням. На ділі це означало створення різноманітних комітетів, які займалися конфіскацією приватних земель володінь і створенням на їх основі колективних сільських господарств, ліквідацією просвітницьких і пластунських осеред-

ків та організацією відповідних комуністичних молодіжних організацій тощо.

Загалом першочерговим завданням членів КПЗУ стала тотальна більшовизація суспільства за допомогою силових структур. Крім того проводилася посилена чистка новоприйнятих комуністів, зважаючи на особливості «нещодавнього перебування у складі іноземної держави». Діяльність КПЗУ носила глибоко революційний характер, ідеалізувалися заслуги Червоної армії та комуністів у визволенні регіону.

У своїй роботі КПЗУ спиралася на створювані масові профспілкові, молодіжні культурно-мистецькі та спортивні організації. З ініціативи КПЗУ впродовж 1944 – 1945 років проводилися масові збори, мітинги, конференції, з'їзди робітників, селян, педагогів, працівників культури та ін. Значну роботу було здійснено під час підготовки і проведення Першого з'їзду народних комітетів, який ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною 26 листопада 1944 року. Участь у цих подіях брали різні верстви місцевого населення, що сприяло піднесенню рівня політичної культури в умовах адаптації до нової політичної системи.

Внаслідок виконання свого основного завдання і непередбачуваності накреслених подальших програмних положень, існування КПЗУ як окремої партійної структурно-організаційної одиниці ставало недоцільним. 15 грудня 1945 року ЦК ВКП (б) вирішив вважати можливим прийняття КПЗУ до складу ВКП (б) і автоматичне переведення членів КПЗУ у члени ВКП (б). Проте це рішення викликало чергову хвилю партійно-політичної чистки кадрів, про що промовисто свідчать факти (всього 38 відсотків членів КПЗУ стали членами ВКП (б)). Замість ЦК КПЗУ був призначений обласний комітет КП(б)У, а 5 січня 1946 року затверджений його новий склад.

Перший з'їзд народних комітетів, крім Маніфеста про Возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, обрав вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ), до складу якої увійшло сімнадцять чоловік. Головою ради обрали І. Туряницю. Також був затверджений склад виконавчо-розпорядчого органу – уряду Закарпатської України. Згідно з декретом НРЗУ (9 січня 1945 р.) вся повнота влади в краї належала народу і здійснювалася через вільно обрані ним представницькі органи, тобто народні комітети на місцях і Народну Раду – в центрі.

Оскільки НРЗУ була єдиним вищим виконавчим і законодавчим органом влади в Закарпатській Україні, то її діяльність можна охарактеризувати як повну узгодженість законодавчої і виконавчої повноважень. Обрані члени НРЗУ крім законодавчої діяльності здійснювали реалізацію прийнятих радою законів. Переважав принцип «демократичного централізму». Однак поступово все відчутнішим стає дублювання основоположних засад радянської влади в контексті Радянського Союзу, а спроби противитися цьому відразу ж ліквідовувалися.

Закарпатська область в Радянській Україні

На початку 1946 року перехідний статус Закарпатської України був змінений правовим затвердженням її території в складі УРСР і утворенням Закарпатської області з центром у м. Ужгород. Фактично питання статусу краю вирішилося ще 29 червня 1945 року. З цього часу йде повноправне вливання суспільно-політичних інституцій у загальнодержавну радянську політичну систему й аспекти політизації українців Закарпаття втрачають свої регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами України. Це був третій і останній період радянзації краю у ХХ столітті. Цей процес повністю реалізовувався під споконвічною ідеєю єдності українського народу.

Так чи інакше, на етапі радянзації ядром політичної системи залишалися комуністи, партія котрих цілковито контролювала суспільно-політичні процеси. Вона практично монополізувала всі важелі крайової життєдіяльності. Головним завданням тогочасності стало зміцнення і активізація органів радянської влади, встановлення радянських порядків, дотримання соціалістичної справедливості тощо. Посилювалася ідеологічна робота, особливо в середовищі людей, котрі недовіряли комуністам. Розпочалась кампанія формування радянських і партійних вищих кадрів за рахунок приїжджих. Натомість масового характеру набуло усунення з посад кваліфікованих місцевих працівників.

Отже, можна говорити про те, що кадрова політика радянської влади була спрямована на якнайшвидше утвердження нової політичної системи й адаптації до неї відповідних інститутів. Для цього було й здійснено заміну статусу перехідного напівдержавного але власне автономного утворення на рівнозначну адміністративно-територіальну одиницю – область у складі УРСР. Як результат, поряд з політичними аспектами реалізовувалися й економічні (приведення до стандартів п'ятирічок, колективізація), культурно-національні (відхід від поняття «карпатоукраїнці» й розширення значення поняття «українці»), соціальні заходи (введення радянського паспортного режиму з обов'язковою пропискою). Але були й інші незручності, котрі в перші роки радянської влади негативно впливали на її імідж. Це надзвичайна милітаризація краю через перенасиченість військовослужбовцями, жорсткий прикордонний режим, антирелігійна політика (ліквідація греко-католицької церкви), впровадження командно-адміністративної системи управління всіма суспільними сферами.

У змісті процесу радянзації 1950 – 1980 років відбувалося фактичне дублювання головних елементів політичної системи Радянської України / Радянського Союзу. Загальні тенденції переважали над регіональними особливостями цього процесу і вказували, що радянська Закарпаття проводилася «зверху», швидкими, авральними темпами. Особливо це було відчутним у сфері економіки. Керівну роль у цьому процесі відіграли партійні осередки при повній підтримці і контролі військових частин та органів безпеки. Тому цей період називають і як динамічним, з точки зору суспільного розвитку

краю, так і суперечливим, внаслідок перебільшення ролі в цьому процесі «народної ініціативи».

Виборчі процеси в Закарпатті впродовж радянського періоду пройшли складну еволюцію, а електорат – хорошу практику політичного вишколу. За цей час було все: від жорсткого відбору депутатів (кооптування) до альтернативності й прозорості суб'єктів виборчого процесу. В повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності трудящих, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак, у роки сталінщини мали місце грубі порушення прав людини. Це, насамперед, показали умови проведення виборчих кампаній, які з попередніми дорадянськими традиціями плюралізму та демократії не мали нічого спільного. Зазнали закарпатці політичних репресій та релігійних гонінь, що вилилися в тисячі ув'язнених у концтаборах і в'язницях.

Таким чином, процес адаптації до радянської політичної системи в Закарпатті відбувався в досить складних умовах і з часом повністю нівелював попередні регіональні особливості. Якщо економічні успіхи мали об'єктивно позитивний характер, то політичний контроль життєдіяльності місцевих жителів залишив негативний слід на радянській Закарпаття як особливого політичного регіону.

Закарпатська область в незалежній Україні

Розвиток політичного життя в період становлення незалежності України та її подальшої життєдіяльності слугує сьогодні новим орієнтиром еволюції Закарпаття як політичного регіону.

Кінець 1980-х – початок 1990 років став рубіжним чинником у визначенні українців як політичної нації. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя сприяли трансформації національної свідомості, пошуку істини, свободи, людських цінностей, збереженню історичних пам'яток, відродженню культурної спадщини. В умовах монопартійної системи групування громадян за спільними інтересами здійснювалося через створення неформальних громадських організацій, товариств і спілок. Як і на інших українських землях, в Закарпатській області процес активізації громадських товариств, осередків політичних партій, представників регіональної еліти носив акумулюючу роль у здійсненні важливих суспільних перетворень.

Історичне значення й роль багатьох тоді ще неформальних громадських організацій важко переоцінити. Вони фактично створили масову соціальну базу й широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху з найрізноманітнішими його проявами. І культурно-просвітницька орієнтація займає тут далеко не останнє місце.

За часи новітнього національно-культурного і політичного пробудження на українських землях 1991 – 2016 років сталися кардинальні суспільно-політичні зміни, що спричинили повернення національно самобутніх дже-

рел карпатського краю, дали можливість торкнутися незабутніх сторінок минулого. Українське суспільство новітньої держави відчуло на собі період становлення й адаптації багатьох громадських інститутів до політичної системи. Обравши демократичний шлях розвитку у всіх сферах суспільного життя і маючи за приклад західноєвропейський варіант демократії, українці намагалися пристосуватися до реалій і перспектив розвитку сучасного демократичного суспільства. Лише в таких умовах можна було сподіватися на лібералізацію відносин і громадсько-політичну активність закарпатців у контексті формування засад громадянського суспільства.

Виходячи з цього огляду, слід зауважити, що у Закарпатській області за останнє століття створилися передумови для формування нового типу мислення місцевого населення та особливих ознак його регіональної політичної свідомості та політичної культури. Закарпатці регулярно брали участь у державотворчих та інших політичних процесах, специфічно впливаючи на їх динаміку завдяки особливим регіональним і національним традиціям, історичним, культурним, ментальним ознакам, характерним змістом боротьби й відстоювання суспільно-політичних цінностей.

Отже, як бачимо Закарпаття за свої останні 100 років пройшло важкий суспільно-політичний шлях, який мав пряме віддзеркалення на всі інші процеси, що відбувалися в регіоні. Кидається у вічі пряма залежність регіонального розвитку від політики центральних органів влади, які намагалися за найменших власних витрат підпорядкувати життя регіону загальнодержавній політиці. Це було відчутним і в господарюванні, культурі, освіті, релігії. Так чи інакше, а 25-річний досвід перебування Закарпаття у складі незалежної України виявив головну і багатолітню тенденцію, яка виражається у відомій тезі: «Єдність українців по обидва боки Карпат!».

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА

Орган Народного Комітету міста Ужгорода

№ 7

Суботина

27

Листопада

1944 р.

Ціна 20 фок.

Закарпатсько-українським народ,
вирваний з німецько-мадярського по-
лону, вирішив раз і назавжди здійс-
нити свою віковичну мрію і возз'єд-
натися з Радянською Україною.

(З Манифесту Першого З'їзду Народних
Комітетів Закарпатської України)

МАНІФЕСТ

Першого З'їзду Народних Комітетів
Закарпатської України про возз'єднання
Закарпатської України з Радянською Україною

